

UOT 82-1

**XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ CƏNUBİ
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİ – PROBLEMLƏR,
MÜQAYİSƏLƏR****A.Y.ABUŞOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
a.afet_1985@mail.ru

XIX əsrin II yarısı ictimai və ədəbi proseslər baxımından Cənubi Azərbaycan və İran müstəvisində həm böhranlı, həm də təbəddülatlı dövr olmuşdur. Lakin bununla belə yeni tipli məktəblər açılmış, teatr binası inşa edilmiş, mədəniyyət və ədəbiyyatda müxtəlif nailiyyətlər əldə edilmişdir. Məqalədə yeni tədqiqlər və nəşrlər müqayisə edilmişdir.

Açar sözlər: XIX əsrin II yarısı, şimal, cənub, mədəniyyət, teatr, müqayisələr, problemlər, ictimai mühit, Ə.Talıbov, yoxsa Pol de Kok

Bədii söz istər bədii təfəkkürün, bədii inikasın, istərsə də onu doğuran insanın həyatverici qüvvələrindəndir. İnsan daim yeniliyə, dəyişməyə, geniş açılımlara meyil edən elə dünyaduyum sahibidir ki, hətta bilə-bilə ki, fəzadakı «hava və iqlim dəftərxanası»na əvvəlcədən, planlı şəkildə mesaj ismarlaya bilməyəcək, yenə də nüfuzunu irəliyə can atmaqda sınıyır.

H.Zərdabi demişdir: «Olmaz ki, dünyada hər şey bir qayda ilə rəftar olsun. Bizim zəmanə dəyişməyi tələb edir».

Həqiqətçilik, müasirləşmə, intibah tarix boyu milli-bədii təfəkkürümüzün ən davamlı ənənəsi olub: Nizaminin insan konsepsiyasından Nəsimi kamilliyinə, Füzuli dühaliğından Sabir “özünütənqid”inə və s... Xüsusilə, XIX əsrdən – Mirzə Fətəli Axundzadə fəlsəfəsindən üzü bəri... istər estetik zövq, istər düşüncə sərbəstliyi, istər etik duyğular və didaktika, istərsə də mənfi proseslərin qabarıq ifşası dönmə-dönəm sosial elitanı- yazar təbəqəsini bu və ya digər formada gərəkinin təlqin, gərəkinin tənqidinə sövq etmişdir. Sosiუმun tənəzzül etməməsi üçün avanqardın (yazarın) mühüm ictimai həllinə çalışdığı məhz bu mürəkkəbliyin stereotiplər müstəvisində, gərəkliyində isə dissidentizm zəminində həllidir. Əsl meyar-şəxsiyyətin özüdür. Belə ki, ədəbiyyatın ölçü vahidi insan mürəkkəbliyi, insan həqiqətidir. XX əsrdə M.F.Axundzadə durmadan bu həqiqəti gah fəlsəfi yozuma, gah da realist plana cəlb etdi. İş o yerə çatdı ki, «Kəmalüddövlə məktubları»ndan, «Aldanmış

Kəvakib»ə və daha rahat anlaşqlı komediyaya qədər hüdudlar aşıldı və tələqlnlər bu günümüzəcən acı səhifəmiz olan Güney Azərbaycanca nəzəriyyə qismində axın edib, Zeynalabdin Marağayi, Əbdürrəhim bəy Talıbov və b. yazarların qələmlərində təcربی effektə malik oldu.

XX əsrin əvvəllərində Güney Azərbaycanda «Şərqi-Rus», «Hümmət», «Həyat», «Molla Nəsrəddin», «Füyuzat», «İrşad», «Tərəqqi», «Yoldaş», «Təkamül», «Məktəb», «Dirilik», «İqbal» kimi mətbu orqanları çap olunsa da, uzun illər anadilli mətbuatın olmamasından əziyyət çəkən xalqın tələbatını qismən ödəsə də, XX yüzilliyin əvvəllərində romantizm və realizm ədəbi məktəbləri təşəkkül tapsa da və bu təşəkkül dövrün ədəbi proseslərin özündə ehtiva və təcəssüm etdirsə də, Güney Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, publisistikası, tənqidi və ədəbi prosesləri haqqında təhkimçi münasibətin nəticəsi olaraq, yuxarıdakı optimist fikri dəqiq söyləmək çətinidir. Hələ yenicə millimənəvi təfəkkürün keşiyində durmaq, qayğısına qalmaq kimi düşüncə sərbəstliyinə M.F.Axundzadədən sonrakı Güney Azərbaycan mühitində yetişən və ondan təsirlənərək bəhrələnen Zeynalabdin Marağayi, Əbdürrəhim bəy Talıbov, Xalxali və s. qələmlərində rastlaşır və reallıqlar çərçivəsində bir vətəndaş kimi milli azadlığın, birlik və bütövlüyün, tamlığın Azərbaycan və ümumazərbaycanlılar üçün bölünməz sərvət oluşunu mahiyyətilə təbliğ edən Mirzə Cəlillərin, Səməd Behrəngilərin yaranmasılə abu-havanı, gələcəyə inam hissini müsbətə kökləyişlə qarşılaşırıq.

XIX əsrə görə o qədər də ürəkaçan mənərə olmayan mərsiyyənevistik yerini, yavaş-yavaş müstəvisində də olsa, nəsrə (hekayəçilik, daha sonra romançılıq) verərək yeniliyə meyilli istiqamətdə dəyişirdi. İstər inkişafa, istər ana dilinə, istərsə də nəsrə söz deməyə meyilliyə mərsiyyənevistikdən uzaqlaşib həm xalqın maarifi, həm də mədəniyyəti tənəzzülə aparan mövhumatçı buxovlardan azad olmalara dövrün xarakter yazılarında rastlamaq mümkündür. 1896-cı ildə Təbrizli Mirzə Sadiq tərəfindən yazılmış «Kitabçeyi-Ədəbiyyə» müxtəlif prizmalardan maraqlıdır. Azərbaycan dilində yazılmış 158 səhifəlik bu kitab beş cildlik bir əsərin ikinci cildir. Tədqiqatçılərin fikrincə, bu kitab müxtəlif nöqsanları olmasına baxmayaraq, o tayda doğma Azərbaycan dilində yazılmış nəsr əsərlərindən biri kimi qiymətlidir. Ədəbiyyat üzrə dərslilik olan bu kitab əhəmiyyətli və təsirli mövzularla zəngindir. Sənət və sənətkarlıq (Nizami və Sədini misal gətirir) məsələlərinə toxunan müəllifin fikrindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, sənətkarı əbədi edən məhz onun yaradıcılığının xalqın xeyrinə olan mətləblərlə zəngin olmasıdır.

XIX əsr bütönlüklə mürəkkəb bir dönəm idi. Elmin müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən Azərbaycan alimlərinin, ədib və ictimai xadimlərin əsərləri çox çətinliklə, nöqsanlı şəkildə çap edilirdi. Çap işinin mədəni inkişafa təsirlərini (publisistikada da həmçinin) yuxarıda qeyd etmişdik. Belə bir müqəddərat üçün yararlı məsələ barəsində Mirzə Fətəli dəfələrlə cənublu elm və mədəniyyət xadimlərinə, ziyalılara, o cümlədən Təbrizli Mirzə Yusif Müstəşarüddövləyə məsləhətlər vermişdir. Mirzə Yusif yüksək dövləti vəzifələrdə olduğı müddətdə də xalqın rifahı naminə əsirgəmələrə yol vermirdi. Özü də məhz bu

təəssübkeşliyin qurbanı olmuşdur. «Yeni kəlmə» adlı kiçik həcmli, böyük mənalı və əhəmiyyətli əsərinə görə yaşlı vaxtında əzablara düşər edilmiş, kitabını başına vuraraq kor edilmiş, sonra da faciəli şəkildə öldürülmüşdür. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə inkişaf müxtəlif şəkildə gedirdi. 1909-cu ildə Şimaldan Sidqi Ruhulla, Hüseyn Ərəblinski, C.Zeynalovun yaxından köməliyi ilə Təbrizdə Cənubi Azərbaycanın ilk teatri təşkil edildi. Sidqi Ruhulla, Abbas Mirzə Şərifzadənin teatr truppaları dəfələrlə Təbriz və digər Azərbaycan şəhərlərində teatrlar təşkil etdilər. 1916-cı ildə Təbrizdə ilk teatr binası tikildi. Bu dövrdə artıq Şimali Azərbaycanda dekorativ incəsənətin dəyərli nümunələri yaranırdı. Şuşalı usta Qənbər və onun şagirdləri tərəfindən icra edilmiş Şəki xan sarayındakı, Şuşada Mehmandarovun və Rüstəmovun evlərindəki divar rəsmlərini misal göstərmək olar. Müqayisə üçün deyək ki, qadın hüququnun kölə sistemində olduğu Cənubi Azərbaycandan fərqli olaraq bu dövrdə Şimali Azərbaycanda Hacı Zeynalabdin Tağıyev müsəlman qız məktəbini inşa etdirdi (1898). Bəhs edilən dövrdə Cənubi Azərbaycan və İran maarifinin inkişafında Mirzə Həsən Rüşdiyyənin xidmətləri misilsizdir. Dövrünün mütərəqqi təlim-tərbiyə üsullarını öyrənib, İranda və Cənubi Azərbaycanda yaymaq məqsədilə 1883-cü ildə İrəvanda azərbaycanlılar üçün yeni tipli «Üsuli-Cədid məktəbi» açmışdı. 1887-ci ildə isə Təbrizdə «Dəbestan» adlı ilk xüsusi yeni tipli üsuli-cədid məktəbini təsis etdi. Rüşdiyyə Cənubi Azərbaycanda ilk dəfə olaraq əlifbanı səs üsulu ilə, Azərbaycan türkcəsi əsasında tədris etməyə başladı. Yaradığı məktəblər üçün «Vətən dili», «Ana dili» dərslərini yazdı. Belə bir yeniliyəməyillik dönmədə ədiblər də əllərindən gələni əsirgəmir, yaradıcılıqlarında yeni bir qələm təcrübəsinə imza atırdılar. Romançılıq dövrün Mirzə Fətəli Axundzadədən təsirlənən yazar Zeynalabdin Marağayi möhtəşəm «İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya peşimançılığın bəlası» əsərini yazdı. Əbdürrəhim bəy Talıbov, «Kitabi-Əhməd», «Səfıneyi-Talibi» əsərlərini yazdılar. 2000-ci illərədək istər tarix kitablarında, istərsə də digər ədəbiyyat dərslərində verilən «Kitab yüklü eşşək» əsərinin müəllifi Əbdürrəhim Talıbov hesab edilirdi. Tədqiqatçı Tahirə Həsənzadənin son dövr araşdırmaları sübut etdi ki, «Kitab yüklü eşşək» əsərinin əslı fransız yazıçısı Pol de Koka məxsusdur. Cənubi Azərbaycanda və İranda bu əsəri farsçaya tərcümə və təbdil edən isə Marağalı Məhəmməd Həsən Xan Etimadüssəltənədir.

Böyük alim Xeyrulla Məmmədov («XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı», «Əkinçi»dən «Molla Nəsrəddin»ə qədər», «XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı», «Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin hüdudlarında», «XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» və s. monoqrafiyalarında, «Əqidə döyüşlərində», «Molla Nəsrəddin»i zəmanə yaratdı», «Əkinçi»nin övladları», «N.Nərimanov haqqında yeni materiallar», «Bir mübahisə haqqında», «S.Ə.Şirvani haqqında həqiqət», «Cəlal Ünsüzadə və uşaq ədəbiyyatı», «S.M.Qənizadənin bədii nəsrı», «Tərcüman: Dildə, fikirdə, işdə birlik» və s.) bu barədə özünün məşhur «Cənablar, bərklərinizi qaldırın, əlahəzrət fakt gəlir» məqaləsini çap etdirmiş və qeyd etmişdir: «Əbdürrəhim Talıbov kimi böyük alim və ədibin «Kitab yüklü

eşşək» əsəri ilə məşhurlaşmağa ehtiyacı yox idi». Adı çəkilən əsər müxtəlif dövrlər üçün xarakterik olan bütün qüsurlara anti-defis işarəsi qoymuşdur. Böyük rus tənqidçisi V.Q.Belinski (1811-1848) yazdığına görə, «istedadlı Paris hekayəçisi, xeyirxah Pol de Kok»un romanları rus dilində nəşr olunmuşdur. O, «Rusiyanın Homeri» adlandırdığı Pol de Koku Balzak, V.Hüqo, A.Düma, Jorj Sand kimi dahi yazıçılardan üstün tutmuş, onu Volter Skota bərabər hesab etmişdir. Paris cəmiyyətinin qüsurlarını gərəkdində açıq lövhələrlə təsvir edən, istər Fransa geniş dairələrinin, istərsə də Avropa ictimaiyyətinin sevimlisi olan Pol de Kok Məhəmmədhəsən xanın diqqətindən yayınmamışdı.

Tədqiqçilərdən P.Ariyanpur, Məhəmməd Şahid Nurayi, Mirhaşim Mühəddis, xan Məlik Sasani də «Müstəqil vəhş, ya əlhimar yəhmilül-əşfəran» əsərini Məhəmmədhəsən xanın əsərləri siyahısında vermişlər.

Tahirə Həsənzadəyə görə, İrənin görkəmli alimi Səid Nəfisi bu əsəri Məhəmmədhəsən xanın fransız dilindən tərcümə və təbdil etdiyini, əsərin qəhrəmanlarına iranlı adlar qoyduğunu bildirir. İrə alimləri F.Adəmiyyət, Y.Ariyanpur, M.Bamdad Ə.Talıbov haqqında tədqiqatlarında «Əlhimar...» - «Kitab yüklü eşşək» əsərini Ə.Talıbovun əsərləri siyahısına daxil etməmişlər.

Vurğulamağı lazım bilir ki, 2005-ci ildə «Çaşıoğlu» nəşriyyat evində çap olunmuş 10-cu sinif üçün Azərbaycan tarixi dərslisinin Cənubi Azərbaycanda mədəniyyət bölməsinin 149-cu səhifəsində «Kitab yüklü eşşək» əsəri Əbdürrəhim bəy Talıbovun müəllifliyi ilə göstərilmişdir. Çap evinin artıq 2012-ci ildə nəşr etdiyi eyni adlı kitabda «Əlhimar...» - «Kitab yüklü eşşək» əsəri Ə.Talıbovun əsərləri sırasında verilmir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun «XIX-XX əsrlərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabında (2 cildə) XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri üçün xarakterik olan ictimai-mədəni məsələlər diqqət önünə gətirilir. Kitabdakı Z.Marağayiyə həsr olunmuş hissə Əflatun Məmmədova, Ə.Talıbova aid bölməyə aid fikirlər Mirəli Mənafiyə məxsusdur. Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, İnternet səhifələrində yuxarıda qeyd olunan kitab barəsində yazan Həsən Səfəri Ə.Talıbovun ilk orijinal əsəri kimi «Kitab yüklü eşşək»in adını çəkir.

Bütün qeyd olunanlarla bərabər onu da deməliyik ki, zaman-zaman əvvəlcə Şimal və Cənub ədəbiyyatının «bir kök altında» - sovet hakimiyyəti illərində «panislamist», «pantürkizm», «dini klerikal», «sosial-demokrat» kimi terminlər altında, yazıçılar, məfkurələr, mənafeələr qarşı-qarşıya qoyulmuşdur.

Mirzə Fətəli Axundov başda olmaqla o dövrün qabaqcıl yazıçı və ziyalıları sarsılmaz inamla təbliğ və təşviq edib deyirdilər ki, xalqın diriliyi, gələcəyi naminə ədəbiyyat həyata yaxınlaşmalıdır. Xalqın həyatından, güzəranından, zəruri ehtiyaclarından yazılmalıdır, zəmanə ilə bağlı, tərəqqisinə kömək edən işıqlı fikirlər aşılmalıdır. Bunun üçün ədəbiyyat özü təzə yol seçməlidir. Köhnə fikirlərdən, köhnə üsullardan uzaqlaşmalıdır. Xalqın real həyatı və hissələri ilə heç bir əlaqəsi olmayan mövhumu əhvalatları təsvir və vəsf etməkdən əl çəkmək lazımdır.

Bu yol realizm yolu idi, ideyalı, demokratik fikirli ədəbiyyat yolu idi. Xalqın mənəvi mədəniyyəti, bədii fikri sahəsində yeni hava idi. Bu havanı Azərbaycan mühitində əsməyə başlayan yeni küləklər gətirmişdi.

Ona qarşı əsən küləklər də tufan qoparmaqda idi: ətələt, gerilik, köhnə-pərəstlik küləkləri! Yaşadığı dövrün həyatından, ictimai mübarizələrin girdablarından xəbərsiz olan, ya da bunların mənasını anlamayan, faciəli aqibəti xəyalına gətirməyən avam və cahillərin körük basdığı küləklər!... Bu avamların gözünü cəhalət pərdəsi, çürük, mövhumi əqidələr və köhnə təsəvvürlər dumanı ilə örtmüşdü ki, öz burunlarından o yanı görmürdülər, zamanın hərəkətini hiss etmir, köhnə həyat tərzindən bərk-bərk yapışıb durur, yeniliyə şiddətli müqavimət göstərirdilər.

Onların yaratdığı ədəbiyyatın mövzu dairəsi görüşləri kimi dar, bədii priyomları, təşbihlər və obrazlar silsiləsi geyimləri kimi köhnə idi. Sözün ən pis mənasında, ənənəvi qəzəlxanlıq çərçivəsindən o yana çıxmırdı. Bu cür şairlər Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli kimi böyük duhanın ən çox müraciət etdiyi qəzəl formasını bayağılaşdırır, çeynənmiş sözlərin və ifadələrin təkrarından ibarət olan qəzəllər yazırdılar. Bu qəzəllərdə dərin mənalı fəlsəfi fikir axtarmaq nahaqdır, insanın məhəbbət, dostluq, vətənpərvərlik, düzlük, alicənablıq kimi nəcib hissələrinin dərin fəlsəfi ifadəsini görmək mümkün deyildir. Yeni meyillərə, ictimai mənalı, dolğun ictimai mündəricəli realist ədəbiyyat yaratmaq meyillərinə qarşı duran cərəyanın bir qolu da dindarlığı, sağlam şüurun qəbul edə bilmədiyi şəbihgərdanlıq, sinəzənlik kimi çürük ayinləri yayan mərsiyə ədəbiyyatından ibarət idi.

Əlbəttə, xalqın bədii təfəkkürünün qüdrətini, onun azadlıq, tərəqqi və səadət həsrətlərini, arzularını, mübarizəsini yaranmaqda olan yeni ədəbiyyat-realist, demokratik ədəbiyyat ifadə edirdi ki, o da öz inkişafını Zakirin, Bakıxanovun, Axundovun, Qutqaşının, Vazehin yaradıcılığında tapmışdı.

Şimali Azərbaycanda yaranan ədəbiyyata xalqın mənəvi, mədəni həyatına yeni ruh gətirən küləklər elə ilk başladığı gündən Araz və Astara çaylarını, Muğan düzünü və Talış dağlarını aşıb Cənuba da yayıldı. Dar çərçivədə olsa da, oraya da yeni hava gətirdi. İran və Cənubi Azərbaycan alimləri də bunu qeyd edirlər. Məsələn C.H.Təbrizi «Dilimiz haqqındakı məqaləsində yazır: «XIX əsrdə Avropada gedən fikri hərəkətlər əvvəl Şimal, sonra da İran Azərbaycanına gəlməkdədir. Şimalda Abasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir və Mirzə Şəfi Vazeh və Mirzə Fətəli Axundzadə kimi böyük şair və mütəfəkkirlər zühur etmişlər». Bu yeni meyillər, Cənubi Azərbaycanda və bütün İranda orta əsr həyat tərzinə, ictimai zülmə, müstəbidliyə qarşı qızıqan mübarizələr, insanların ruhunda, qəlbində oyanan yeni hisslər və fikirlər, dəyişən zövq və artan estetik tələblər müəyyən dərəcədə öz bədii ifadəsini Cənubi Azərbaycanın onlarla yeni ruhlu şair və yazıçılarının yaradıcılığında tapdı. Yüksək sənət nümunələri yaratmış Əndəlib Qaracadaği, Heyran xanım, Nəbati, Zikri, Raci, Şukuhi, Məhəmməd Hidəci, duzlu, şirin yumorla dolu şeirlər müəllifi Məhəmməd Bağır Xalxali və ləli kimi qüdrətli şairlər, ictimai məzmun dolğunluğu və mütərəqqi fəlsəfi fikirlərlə seçilən nəsr əsərlərinin

müəllifi Əbdürrəhim Talıbov və Zeynalabdin Marağayi, istibdadın, bürokrat dövlət aparatının puçluğunu, soyğunçu mahiyyətini satira hədəfi edən dramaturq Mirzə Ağa Təbrizi kimi istedadların əsərləri buna nümunədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: EA, I c., 1981, 382 s.
2. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: EA, II c., 1983, 579 s.
3. Həsənzadə Tahirə. Əbdürrəhim Talıbov, yoxsa Pol de Kok. Azərbaycan, 2004, №6, s.179-180.
4. Həsənzadə Tahirə. Marağalı Məhəmmədhəsən xan Etimadüssəltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, 2001.
5. Quliyev Elman. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, tanınmış pedaqoq. "Ədəbiyyat" qəz., 2011, 20 may.
6. Məmmədov Xeyrulla. "Cənablar bərklərin qaldırın, əla həzrət fakt gəlir". «Ədəbiyyat» qəz., 2005, 22 iyul.
7. Səfəri Həsən. Kitablar və rəylər. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi. Bakı: 2012.

ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНАЯ СРЕДА ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.: ПРОБЛЕМЫ, СРАВНЕНИЯ

А.Ю.АБУШОВА

РЕЗЮМЕ

Во второй половине девятнадцатого века в литературе в Южного Азербайджана и Ирана был критический период.

Но, не смотря на это, открылись новые типы школы и было построено новое театральное здание и достигнуты большие успехи лишь в области культуры и литературы.

И так в этой статье были проведены новые исследования и были сделаны некоторые сравнения.

Ключевые слова: вторая половина девятнадцатого века, Север, Юг, культура, театр, проблемы, А.Талыбов, или же Пол де Кок

LITERARY-CULTURAL PROBLEMS AND COMPARISONS IN SOUTHERN AZERBAIJAN LATE IN XIX – EARLY IN XX CENTURIES

A.Y.ABUSHOVA

SUMMARY

The II half of the XIX century, from the point of view of the social and literary processes, was a critical period in South Azerbaijan and Iran.

However, new types of schools opened, and a new theatre was built and great achievements were gained in the field of culture and literature. The article compares recent researches and publications.

Key words: the second part of the XIX century North South, culture, theatre, comparisons, problems, public atmospheres, A. Talibov or Pol De Cok